

SERIA HISTORIAE DIOECESIS
QUINQUEECCLESIENSIS VIII.

**A 20. SZÁZAD EGYHÁZ- ÉS
TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉNEK
METSZÉSPONTJAI**

TANULMÁNYOK A PÉCSI EGYHÁZMEGYE
20. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL

Kiadja a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola
Pécsi Egyháztörténeti Intézet
7621 Pécs, Papnövelde u. 1-3.
www.pphf.hu

PHF
12

Jelen kötet a 2011. április 7–8-án a Pécsi Hittudományi Főiskolán rendezett egyháztörténeti konferencia előadásainak szerkesztett változata.

A konferenciára és a tanulmánykötet kiadására az NK 83799 témaszámú OTKA-programmal (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont) és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárával közös szervezésben került sor.

A kötetet szerkesztette:

BÁNKUTI GÁBOR – VARGA SZABOLCS – VÉRTESI LÁZÁR

Az angol nyelvű összefoglalót fordította: Varga Krisztina

ISBN 978-963-89536-0-5

ISSN 1787-5161

Műszaki szerkesztő: Vértesi Lázár

Felelős kiadó: Czeglányi Zsolt

Pécs, 2012

TARTALOM

GÁRDONYI Máté	Előszó	7
BALOGH Margit	Vannak-e még fehér foltok az egyháztörténet-írásban?	9
ADRIÁNYI Gábor	Mivel járult hozzá a katolikus egyház egyetemes történetének feltárásához a magyar és a német egyháztörténetírás? – Magyar teendők	29
VÉRTESI Lázár	A pécsi egyházmegyei püspöki körlevelek forrásértékéről	39
LAKATOS Andor	Az egyházmegyei sematizmusok, körlevelek használatának lehetőségeiről – kalocsai tapasztalatok alapján	57
CSIBI Norbert	A püspöki körlevelek művelődéstörténeti jelentősége a pécsi egyházmegye példáján (1905–1918)	65
ORMOS Mária	Katolicizmus a világválság sodrában. A pápaság és a magyar egyház, különös tekintettel a pécsi egyházmegyére 1929–1933	85
GIANONE András	Az Actio Catholica a pécsi egyházmegyében a püspöki körlevelek tükrében	97
KLESTENITZ Gábor	A magyar katolikus klérus és a tömegsajtó kihívásai a 20. század első harmadában	117
CSÍKY Balázs	Jubileumi esztendő és katolikus megújulás a Horthy-korszakban	135
GONDA Gábor	„A Szent Szűz oltalmába ajánlottam összes volt híveimet...” A németek kitelepítésének egyházi reflexiói a pécsi püspökség területén	159
ORGOVÁNYI István	Kitelepítés a déli határsávból 1950–1953 között	173
MÉSZÁROS Zoltán	A korai titóizmus viszonya a vallásokhoz és vallássossághoz	183
PETRÁS Éva	„Clara pacta, boni amici.” Adalékok Bánáss László veszprémi püspök 1946. karácsonyi körleveléhez ...	195
BÁNKUTI Gábor	Ami a körlevelekből kimaradt. A pécsi egyházmegye 1950-ben	205
Ö. KOVÁCS József	A kollektivizálás mint egyháztörténet	223
	Summary	235

LAKATOS ANDOR

AZ EGYHÁZMEGYEI SEMATIZMUSOK ÉS KÖRLEVELEK HASZNÁLATÁNAK LEHETŐSÉGEIRŐL A KALOCSAI TAPASZTALATOK ALAPJÁN

A következőkben az egyházmegyei sematizmusok (évkönyvek) és körlevelek forrásértékéről, tömegességéről, feldolgozásuk technológiai kérdéseiről és a velük kapcsolatos szolgáltatások, kutatások lehetőségeiről szeretnék szólni, elsősorban levéltárosként, a gyakorlat oldaláról közelítve a témához. Kalocsán a sematizmusok 1777-től, a nyomtatott körlevelek 1858-tól jelentek meg, ez a forrásanyag, s a hozzá kapcsolódó levéltári tevékenység képezi a mostani vizsgálat tárgyát.

Forrásérték

A sematizmusok és körlevelek az egyházmegye kormányzatának nyomtatott formában nyilvánosságra hozott, hivatalos közleményei-rendeletei. A nyilvánosság esetünkben nem csak egy mellékes apróság, hanem lényeges jellemző – egyébként léteztek bizalmas, nem a széles nyilvánosságnak, hanem szűkebb egyházi-hivatali köröknek (például csak az espereseknek, plébánosoknak) szóló körlevelek is, ezek azonban általában nem nyomtatásban jelentek meg. A tartalom hivatalos jellege is lényeges vonás: elsősorban az egyházmegye hivatali partnerei és „szervezeti egységei” kapták ezeket a kiadványokat, tájékoztatásként, illetve mihez tartás végett. A sematizmusok-évkönyvek kezdetben az egyházmegye szervezetének, intézményeinek, valamint névtárának ismertetésén túl kalendárium-jellegű információkat is tartalmaztak.

Az említett kiadványsorozatok forrásértékét tekintve – a tartalom hivatalos jellege mellett, vagy talán némiképp annak ellenére – azonnal meg kell állapítanunk, hogy nem tekinthetők pusztán adattárnak. Nem jogszabály-gyűjteményről (közlönyről) és nem telefonkönyvekről van tehát szó. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ez a forráscsoport az egyházmegyék történetének megismeréséhez-megírásához önmagában kevés,

mint ahogy nehezen írható például csak sajtóhírekből történelem. Nehézséget okozhat ugyanis annak megítélése, hogy mi valósult meg a különféle előírásokból. Zichy Gyula érsek a két világháború között szorgalmazta körleveleiben a gyermekek korai (óvodás korú) elsőáldozását, sőt rendszeres szentáldozását is. Vajon teljesítették-e az egyes plébániákon az érsek kérését? Módosítottak-e a helyi szokásokon emiatt? Hasonló visszajelzések-visszacsatolások hiányában a körlevélben található információk értékelése-elhelyezése problémás lehet. Aztán az 1950-es évektől érezhetően megjelenik a cenzúra, bizonyos tartalmak csak erősen szűrve jelenhettek meg, sőt előfordultak valótlan közlések is a körlevelekben. Például Belon Gellért „önkéntes” lemondása a Baja-belvárosi plébániáról 1962-ben nyilvánvalóan nem volt önkéntes, valójában az Állami Egyházügyi Hivatal által tervezett-szervezett eltávolítás történt. Sajnos pontatlanságok, változó-ellentmondó adatok is előfordulnak, akár egy-egy életút kapcsán is. Jól észrevehetőek például bizonyos változó életrajzi adatok a névtár-jellegű információknál, apróbb eltérések az alkalmazott névváltozatok vagy éppen a dátumok terén. Néha komoly erőfeszítést jelent egy-egy adat ellenőrzése, a helyes változat kiderítése, annál is inkább, mivel időnként a levéltári források is tévedhetnek. Városey Gyula érsek esetében például a lexikonokban változó születési és szentelési dátum terjedt el, s az eltérést az a Városey püspök-szentelése alkalmából kiállított információs ív okozta, ahol hibásan tüntették fel a papszentelési dátumot. A hiba csak azért derült ki, mert az igazolás alapjául szolgáló korábbi dokumentum is megvolt a levéltárban. Ebben az esetben tehát egy eredeti levéltári dokumentum tévedett, és a sematizmusokban korábban megjelent változat volt a helyes.

Az említett nehézségek ellenére, mégis ideálisnak nevezhető az említett forráscsoport az archontológiák, kronológiák szerkesztéséhez, életrajzi adatok gyűjtéséhez. Persze újfent szót ejthetünk a nehézségekről is, a dátumok esetében ugyanis nem mindig, sőt inkább csak ritkán beszélhetünk hónap-nap pontosságról, a sematizmusoknál pedig még éves eltérés is lehet. Egy-egy megjelenő évkönyv értelemszerűen nem követhette az éven belül bekövetkezett változásokat, s az adatgyűjtés-adatzárás után közvetlenül elhunyt személy a következő évi sematizmusban még élőként szerepelhetett. A nagyjából negyedévente megjelenő körlevelek sem tesznek említést minden esetben az események pontos dátumáról, lehet, hogy csak összefoglalót, rövid tájékoztatót adnak az időközben történekről. Az is

előfordulhat, hogy egy halálozási hír kapcsán az életrajz kifejtése mellett nem tesznek említést a haláleset helyéről, esetleg csak a temetés időpontját adják meg, és nem a halálesetét stb. A körlevelekben található információk ugyanakkor igen sokoldalúak, változatosak is lehetnek. A már említett hivatali híreken túl, a főpapi tanítások, évértékelő beszédek mellett Kalocsán előfordultak bennük az egyházi adó beszédésének részleteivel, a beszédő személyek jutalékával foglalkozó részek is. Például a terjedő olajkályha-használatáról, az olajkályhák áthelyezésekkel kapcsolatos „mozgásáról” is olvashatunk, ami gondot okozott a plébániák fűtésében (hiszen a régen használatos, mozdíthatatlan cserépkályhák még a plébániái törzsvagyony részét képezték). Sok-sok apró példával, hosszasan lehetne még tovább árnyalni-érzékelteni a forráscsoport információinak jellegét és sokoldalúságát, ezzel azonban egy másik tanulmányban kívánunk részletesebben foglalkozni.

Tömegesség

Bár mennyiségi jellemzőről van szó, mégis fontos szempont lehet a számkra, hiszen a forrástípus tömegességéből erednek a használat és feldolgozás legnagyobb nehézségei. Mi minden következik az említett tömegességből? Egyrészt a nehéz hozzáférés: igen kevés helyen találjuk meg az évszázadokon átívelő, teljes sorozatokat. Másrészt a nehéz áttekinthetőség: ki győz végigolvasni több ezer oldalt? A nagymennyiségű adat válogatásra, választásra kényszerít bennünket, csakhogy ez a választás többesélyes: „ugyanazt” a tartalmat több változatban is megtalálhatjuk a forrás több helyén. Jó példa erre a sematizmusok életrajzi adatcsoportja, ahol egy-egy személy hivatali életrajza évről-évre, időnként több évtizeden át is megtalálható. Logikusan gondolkodva az utolsót, a halálozás előtti időszakot választanánk, ahol a legteljesebb életrajzot találjuk, csakhogy az idők során nemcsak a sorok végén, de az elején is módosulhattak az adatok. A későbbi beosztások-méltóságok fényében elhanyagolhatóvá válhatnak a fiatalkori, jelentéktelenebbnek tartott megbízatások, például egy-egy tábori kápláni-lelkészi szolgálat stb. Van tehát változó tényezője is az említett életrajzoknak, s a legteljesebb változat nem a megfelelő választással, hanem az információk összegzésével nyerhető. De ezzel máris a feldolgozás kérdésköréhez érkeztünk, ahol szintén fontos szempont lehet a tömegesség: ki lát neki ekkora munkának?

Feldolgozás, technológia

Éppen az említett tömegesség indokolja, hogy a feldolgozásnak ne csupán elméleti, hanem gyakorlati szempontjait is felvessük. A feldolgozás technológiáját tekintve gyökeresen új lehetőségeket hozott életünkben a számítógép, amely kiválóan alkalmazható tömeges adatok rendszerezett kezelésére-megjelenítésére. Egy jó adatbázis minőségileg más szinten, korszerű módon helyettesítheti a hagyományos kézi feljegyzések, cédulák világát. Ami nem volt lehetséges cédulák tömegével, ma esetleg könnyen végrehajtható számítógéppel, gondoljunk csak egy szövegrészlet vagy név keresésére az információk tengerében. De vajon illúzió vagy jogos kutatói igény az elektronikus feldolgozás-elérhetőség? Tapasztalt, levéltárakban járatos kutatók is csak félénken teszik fel a kérdést, vajon elérhetők-e már bizonyos életrajzi-hivatali adatok interneten, és óvatosan jegyzik meg, hogy milyen jó volna hasonló kérdésekben gyorsan tájékozódni. De ha valóban jó volna, ki a „felelős” az említett feldolgozásért? A kutatói köröknek vagy a gyűjteményeknek kellene-kellett volna megmozdulni?

További kérdések helyett, a magunk részéről hadd adjunk gyorsan választ: a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban intézményünket ért kihívásként éltük meg az említett kérdéseket, amelyekre az ezredforduló után, a gyorsan változó informatikai környezetben is rendszeresen igyekeztünk megfelelő válaszokat adni.

Az első választ 2002-ben *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmusa 1777–1923* című összegző kiadvány elkészítésével adtuk, a számítógépes szövegszerkesztő lehetőségeinek kiaknázásával. A megjelent kiadvány 137 évkönyv adatainak összegzésével, 486 oldalon tájékoztat az egyházmegye hivatali szervezetének fejlődéséről, részletes tartalomjegyzékekkel és mutatókkal.¹ Az említett munka levéltárunkban – egyéb teendőink mellett – egy éven belül készült el, „párhuzamos lapozással”, vagyis két egymást követő évkönyvet egyszerre lapozva, s az egyes oldalakon történt változást a számítógépes dokumentum megfelelő pontján regisztrálva. Megjelenésével lehetővé vált, hogy az 1777–1923 közötti korszak legfontosabb hivatali-szervezeti, plébániai és papi életrajzi adatairól egy

¹ *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmusa 1777–1923*. Szerk. LAKATOS Andor, Kalocsa, 2002. 486. A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 3.

kötetben tájékozódjunk. A könyv tartalmának elektronikus változatát 2010 óta levéltárunk honlapján is folyamatosan elérhetővé tettük.²

A második választ 2009-ben *A Kalocsai Főegyházmegye kronológiája 1945-1999* elkészítése jelentette, amelynek gerincét az egyházmegyei körlevelekből válogatott, kivonatolt közlések adják. Készítése során a válogatás szempontjainak kérdésével-nehézségeivel is szembesültünk, hiszen a jól elkülöníthető, „személyi változások”, „kinevezések”, „szentelés” vagy „halálozás” címen megjelent archontológiai-életrajzi adatokon túl óhatatlanul a szubjektív szerkesztői megítélésen múlik a fentebb már említett egyházi adószedési, olajkályha használati vagy éppen autóvásárlási témák közlése. A kronológia nyomtatott formában megjelent *A Kalocsai Érsekség 100 esztendeje (1909–2009)* című könyvben³, elektronikus változatát 2011-ben tettük közzé honlapunkon. Az egyes közlések-bekezdések természetesen őrzik az információ forrásának meghatározását rövid, zárójeles hivatkozások formájában.

A harmadik választ 2010-ben *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18–20. századi történeti névtára* összeállítása jelentette. A történeti névtár életrajzi adatainak vázát jórészt a sematizmusok papi életrajzai adták, ezek képi digitalizálása, karakterfelismerttetése után az anyagot szövegszerkesztő segítségével rendeztük, az életrajz-változatok információit összegeztük, s az így kialakuló, több mint kétezer papi életrajzot honlapunkon közzeltük.

Az internetes közlés megítélésünk szerint alkalmas a különböző munkaváltozatok megjelenítésére, a tartalom bármikor könnyedén továbbfejleszthető, a vázlatos adatok egyes kutatókat kiegészítésre ösztönöznek. Ennek köszönhetően már számos hasznos információt, megjegyzést kaptunk az anyag közlése óta. Könyv formájában hasonló „félkész”, hiányos életrajzok nyilvánvalóan nem jelennének meg, az interneten közzölt adatok viszont – tapasztalataink szerint, az oldalak olvasottságából ítélve – így is hiánypótlóak, keresettek.

A jövőbe tekintve, egy lehetséges további válaszként említhetjük az anyakönyvek információinak hasznosítását a lelkési (plébánosi-, kápláni) szolgálati helyek pontosabb meghatározása céljából. Erre jó lehetőség nyílhat

² Lásd <http://archivum.asztrik.hu> címen, Adattár, történeti sematizmus című menü-blokkban. A témával kapcsolatos valamennyi levéltári internetes közlés itt történt.

³ *A Kalocsai Érsekség 100 esztendeje. A Kalocsa-Bácsi Érsekségtől a Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegyéig 1909–2009.* Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye, Kalocsa, 2009. 552. I. rész: LAKATOS Andor: *A változások évszázada – fejezetek a Kalocsai Főegyházmegye 20. századi történetéből 1909–1999.* 5–464. *A Kalocsai Főegyházmegye kronológiája 1945–1999* a kötet 104–460. oldalán kapott helyet.

Communio projektünk zárása, vagyis egyházmegyénk 1920 előtti anyakönyveinek képi digitalizálása után, amikor a tetemes és szétszórt forrásállomány kezelhetősége jelentősen javul majd Matricula-Historia-online szolgáltatásunk eredményeképpen, terveink szerint 2012-ben.⁴ Az anyakönyvek feldolgozásával az elmúlt években elkészített adattárainkat (történeti sematizmus, névtár, kronológia) szeretnénk fejleszteni, egyrészt a dátumok pontosításával, másrészt az 1777 előtti (sematizmusok megjelenését megelőző időszak) lelkészi pályafutásainak feltárásával.

Szolgáltatás, kutatások

Összefoglalva tehát, a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban az említett feldolgozások „kimeneteként” az elmúlt évtizedben a következő szolgáltatásokra volt példa:

– Nyomdai kiadványok (archontológia, kronológia) megjelentetése (2002, 2009) amelyek a tömeges forrásanyag tartalmának szerkesztésével, adatösszegzéssel, illetve válogatással jöttek létre. Hasonló kiadványok esetében valójában elkerülhetetlen a válogatás, és ez bizonyos nehézségeket okozhat, hiszen kétségkívül szubjektív szerkesztői szempontok is érvényesülnek. Az említett kiadványokat viszonylag szerény (nagyjából ezres) példányszámban tudtuk megjelentetni, terjesztésük nehézkes, s mivel csak Kalocsán kaphatóak, a kutatók számára csak nehezen hozzáférhetőek.

– Internetes közlés dinamikus honlapon, adatbázis háttérrel (archontológia, névtár, kronológia) 2010–2011. Az online elérhetőség széles hozzáférést, jó kereshetőséget és kiterjedt használatot eredményezett. Szerverünk rendszer-diagnosztikáját elemezve jól látható, hogy rendszeresen, naponta böngészik a történeti sematizmus és névtár oldalait, amelyek forgalma legalább annyira jelentős, mint a levéltári anyagot leíró-ismertető oldalaké. Az internetes forma előnye, hogy a tartalom akár munkaváltozatban is közölhető, így a későbbiekben tovább bővíthető. Az online szerkesztéssel bizonyos munkafolyamatok megoszthatók, távolról is végezhetőek, akár kutatócsoportok, szakdolgozók is együttműködhetnek a levéltárral. Reményeink szerint hasonló együttműködések a jövőben nagyobb adatbázisokat eredményezhetnek, illetve javíthatják a meglévő tartalom minőségét.

⁴ A Communio projektéről további információk olvashatók a KFL honlapján, a <http://archivum.asztrik.hu> címen, az E-kutatás, Matricula-Historia-online menü-blokkban.

A körlevelek tömeges anyagának teljes közlése gyors megoldásként, első lépésben, a széles hozzáférhetőség biztosítására digitális képanyag formájában is elképzelhető. A digitális fotótechnika óriásit fejlődött az elmúlt évtizedben, a gyorsan készíthető fényképfelvételek jó minőségűek, és egyszerű képnéző alkalmazásával lehetővé teszik a tartalom elérését-olvasását. A jó minőségű digitális képanyag ugyanakkor egy későbbi művelet, a nagyobb munkaigényű karakterfelismerés és szöveggé konvertálás alapja lehet.

Ha elérhetővé válnak az említett, tömeges szövegek, sokat tettünk a történeti kutatások érdekében. De visszatérve mondandónk elejéhez, a forrásérték szempontjához, bármilyen terjedelmes és teljes is legyen az évkönyveken és körleveleken alapuló anyag közlése, ez a forrásegyüttes a történettudomány számára igazán hatékonyan csak a kapcsolódó levéltári dokumentumokkal, eredeti iratokkal együtt értelmezhető.